

В. М. РУСАНІВСЬКИЙ СЛОВО В ПОЕЗІЇ

Тема розкриття слова в поезії невичерпна, як слово, і нескінченна, як поезія. Існує два головних способи відображення світу — науковий і художній, мистецький. Наука пояснює явища світу, розкриває й доводить їхній взаємозв'язок, художня література — зображує світ, відбиває його у дзеркалі людської психіки, впливає на почуття, щоб через них показати красу й велич людини, різнобічність її душі, зв'язок людини зі світом. Хто розуміє поезію, той не може не любити й не цінувати слово, пізнає через поезію діалектику слова.

Поетичний словник відображає індивідуальність поета. Людина, індивідуум навіки матеріалізуються у виконаній праці, поет втілюється у створені поетичні рядки.

Читаючи поезію, ми перебуваємо наодинці з автором. Він уводить нас у свій світ — світ образів, які ми впізнаємо як сліди наших спогадів і переживань. Ми бачимо в думці садок вишневий коло хати, над яким гудуть хрущі, явір над водою, червону калину, село на Україні, неначе писанку, і поруділий степ над Кос-Аралом. І ми впізнаємо — це Шевченко. Звичайно, він постає перед нами не лише в рядках, що передають замилювання рідною природою. Шевченко — це гнів і ніжність, це різко контрастні картини кріпосницької Росії: ось вдова, що її розпинають за подушне, ось дівча чорнобриве, яке комусь пиво носить, а саме босе ходить, ось цвіт землі — революціонер, в кайдани закутий, а ось і цар — «бодай кати їх постинали, отих царів, катів людських...»

Свій голос у Лесі Українки — співця слова — ясної зброї, слова-криці, слова-вогню.

А хто поєднав у своїй пісні сільський пейзаж з індустріальним? Хто сполучає в одному рядку пшеницю і трамвай? Хто міг побачити й розповісти нам, як

Місяць у полі бродить,
в трави лице вмочив,

і разом з тим відчувати, що

В місяці, в вітрі, у дзвоні
і в ароматі алей
місто в залізні долоні
кличе і тягне мене...

Звичайно ж, Володимир Сосюра...

А для кого найулюбленіші квіти — польова ромашка й волошка, найрідніше дерево — явір? Хто міг сказати про свою молодість «Юнь моя ромашкова, юність яворова!»? — Автор пісні про рушник Андрій Малишко.

Різними барвами, різними словами малюють поети образ рідного краю в його теперішньому й минулому, змушують нас глянути на його красу і на його історію крізь призму свого поетичного бачення.

Поезія — це наша земля, наші люди, наше минуле і прийдешнє, це — наша мова в її найкращому варіанті. Хто розуміє мову поезії, той не може бути байдужий до власної мови. Поезія виховує культуру індивідуального мовлення.

Може виникнути запитання: чи не занадто смілива ця паралель? Адже ж ми в побуті не говоримо поетичними рядками. Звичайно, але в чому суть поезії? Що таке поетична мова? Мова ритмізована й римована? Так, але навіть поетично нерозвинений слух не визнає за поезію такі, наприклад, ритмізовані й римовані рядки, як

Пийте, друзі, вітаміни —
Натуральні свіжі соки,
І рум'янцем неодмінно
Запалають ваші щоки.

Отже, не тільки в рими й ритмі суть. Тим більше, що] буває поезія позбавлена рими, так званий білий вірш. Навряд чи хто-небудь міг би взяти на себе сміливість розкрити всі таємниці поетичної творчості — «їзди в незвідане», як говорив про неї В. Маяковський. Розгляньмо тільки слово, його місце і роль у вірші.

Слово в поезії — це не тільки зміст, але й звук, як у музиці. Улюблений прийом багатьох поетів — використання алітерації, тобто підбір слів з однаковими приголосними звуками, що посилює фонічну виразність вірша, навіює почуття лагідності або, навпаки, збуджує настороженість, навіть страх, запалює пристрастю. Хіба не чуємо ми бурю вже в першому рядку Шевченкового «Рева та стогне Дніпр широкий...» З високою майстерністю використовує алітерацію Павло Тичина:

Нікого так я не люблю,
як вітра вітровіння.
Чортів вітер! Проклятий вітер!
Він замахнеться раз —
рев! свист! кружіння!
і вже в гаю торішній лист —
як чортове насіння... і т. д.

У цьому уривку могутність стихії, її навальність і невідпорність передаються не лише змістом слів. Важливу роль відіграють також повторення **р**, шиплячих і свистячих звуків, що створює своєрідний звуковий акомпанемент змістові.

Зовсім інший емоційний настрій виникає при повторенні **л** та шиплячих і свистячих звуків. Порівняйте уривок з іншого твору того ж автора:

Ви знаєте, як липа шелестить
У місячні весняні ночі?
Кохана спить... Кохана спить...
Піди збуди, цілуй їй очі.
Кохана спить.
Ви чули ж бо: так липа шелестить.

Відомі випадки, коли поети — особливо це практикувалося в 20-і роки — настільки захоплювалися алітерацією, що робили її головним компонентом форми, вдаючись іноді й до зруйнування слова:

Ти-ша...	Уже світанить
ні чу-, ні ша.	небо в мак,
Чи довго так, чи ні?	на луці з срібла плінь
	(Ст. Яновський).

Віддали данину цій моді і молодий Тичина, і молодий Сосюра. Ось, наприклад, початок одного з ранніх віршів В. Сосюри:

Гул і гам.	Десь гудуть бої
...Люнь...	Там
Берегам —	день,
юнь.	гон
Гей ви, хлопці комсомольці,	там.
друзі ви мої!	...Далі...Гонта...

Ми, звичайно, відчуваємо музику і в ритмічних зламах, і в звуковому відтворенні гуку й спокою: гул і гам... Люнь... Але музика вірша — це насамперед слово, словесний образ, його зміст. Де немає змісту, а є лиш звучання, музика вірша втрачається.

Засобом звукового живопису є в нашій поезії і асонанс, або повторення однакових голосних звуків. Асонансом зветься також неточна рима, рима, побудована на співзвучності тільки голосних. Такі асонанси зрідка трапляються в Сосюри:

Зеленіють жита, і любов одцвіта,
і волошки у полі синіють.
Од дихання мого тихий мак обліта,
ніби ім'я печальне—Марія...

Дуже яскравим, вражаючим поетичним засобом, близьким до алітерації й асонансу, є

вживання поряд, у тому самому рядку або в тій самій строфі, семантично далеких, але близьких звучанням (або звучанням і походженням) слів. Класичним зразком уживання такого способу є малишківський рядок «Рось, росисте, колосисте жито...» Порівняйте *Рось* і *росистий*. На перший погляд, це близькі звучанням, але зовсім відмінні значенням слова. Що може бути спільного між назвою річки і краплями води на ранковій траві? Якщо заглибитися в етимологію цих слів, то спільність можна знайти: корінь **рос** — пов'язаний з назвою води. Коли продовжити пошуки слів з таким же коренем, то поряд з *росою* і *Россю* можна поставити ще назви *Русна* (річка), *Стара Руса* (місто) та ін. О. Потєбня зближав ці слова з давньоіндійським *ársati* — текти. Близькі до цього й литовське *rusėti* (текти) й *rusnooti* (повільно текти). У свою чергу від численних назв річок із першим елементом **рос-(рус-)** виводять первісну назву східнослов'янських народів — *Русь*. Ось скільки асоціацій може викликати вживання поряд близькозвучних слів!

Майстерно користується таким поетичним засобом молодий київський поет Віктор Терен. У його перших віршах, опублікованих наприкінці минулого року «Літературною Україною», знаходимо й етимологічне, хоч і не завжди точне, зближення близькозвучних слів:

Послухай:
я твоя рілля.
Мене ти завжди слухать мусиш.
Ти звідси сам, що звешся *русич*,
І кожне *русло* звідсіля.

І, навпаки, вживання близькозвучних, але протилежних за змістом, антонімічних слів:

Я суть твоя. Твоє начало.
Твоє *зело*, а не *зола*.

Інколи між словами немає ні етимологічного, ні змістового зв'язку, але уживання їх поряд створює єдине стилістичне поле. Подібність звучання посилює їхню стилістичну близькість. Напр.:

Опалово горять поля,
опалий сад гірчаво диха.

Або:

Вона,
Робочого рука.
Крута, напруга, чернопала.
Згадала грати Кос-Арала
Й *криваву кривду* кріпака.

Звичайно, зближуючи подібні звучанням слова, викликаючи в читача певний комплекс асоціацій, поет повинен стерегтися, щоб його власне розуміння взаємозв'язку певних слів не суперечило колективній практиці. Так, Віктор Терен поширює синонімічність слів *кликати* й *звати* на похідні від них утворення *переклик* і *перезва*, причому обидва слова стають своєрідними синонімами слова *поезія*:

Поезіє, моя *перезво*,
Переклик правди і землі.

Слово *перезва* — саме з таким наголосом — тепер мало вживане. Воно означало частину весільного обряду, коли співалися пісні, які тепер входять хіба що в дуже спеціальні фольклорні збірки. Тому зближення слів *переклик* і *перезва* аж ніяк не можна віднести до вдалих поетичних знахідок.

І ще одне, здається найголовніше, покликання слова в поезії. Це невичерпність його змісту, невичерпність його поєднань з іншими словами. До чого прагне слово в науці? — До однозначності. Чим однозначніший термін, тим краще він передає зміст поняття. До чого прагне слово в поезії? — До якнайповнішого розкриття прихованих у ньому значень. Так, звичайне слово *погуляти* має в Шевченка чотири значення: *пройтися*, *прогулятися* («Дивітєсь, вийшла погуляти, Мов краля, пані молодая»), *повеселитися*, *розважитися*

(«Пограємось, погуляймо та пісеньку заспіваймо»), *відпочити після роботи* («Мережаю, вишиваю, У неділю погуляю»), *повоювати з ворогом, побувати в військовому поході* («Благослови, отамане, Чайки поспускати Та за Гендер погуляти, Турка пошукати»).

Отже, слово найповніше розкривається в поезії. Особливо ефектними випадками розкриття багатозначності слова є такі, коли в тому самому звуковому комплексі містяться різні, часто протилежні значення. Це може бути й випадковий збіг, унаслідок якого виникають слова-омоніми, і збереження словом, поряд із новим значенням, давнього, напівзабутого. Слова-омоніми з найбільшим змістовим навантаженням використовуються в сатирі. Скажімо, всі знають українське слово *біс*, тобто чорт, і цілий ряд пов'язаних з ним фразеологізмів. Але є й нове, запозичене з романського джерела, невідмінюване слово *біс*, що означає «вдруге», «другий». На грі цих слів побудована віршована сатира Степана Олійника:

Має вдосталь шахта «*біс*»
І машин і лісу,
Штат за рік удвоє зріс,
А діла — *ні к бісу*.

Розгляньмо тепер слово *пуща*. Всім відомо, що *пуща* — це ліс, прохолодна лісова гущавина.

І невидимі в пущах солов'ї
Жагу солодку в звуки виливають, —

писав М. Рильський. Однак це слово може мати й інше, цілком протилежне значення: *пуща* — це пустка, безлюдне місце. З цим значенням слово *пуща* відоме не лише в українській, але й в інших слов'янських мовах, зокрема в польській. Український фразеологізм біблійського походження «Голос волаючого в пустелі» перекладається польською мовою як «Głos wołającego na puszczy». Цього ж походження і чеське слово *roušť*, що означає «пустиня». Із слов'янських мов слово *puszta* у значенні «пустиня» потрапило в угорську мову.

Подвійне значення слова *пуща* майстерно використала Леся Українка в образній системі драми «У пущі». У цьому творі розкривається гострий драматичний конфлікт між скульптором Річардом і пуританською громадою, до якої належить і він сам, і члени його сім'ї. Дія відбувається в незайманих ще на той час північноамериканських пущах, де оселилися перші вихідці з Англії, як правило, пуритани. Отже, назва п'єси, на перший погляд, пов'язана з місцем розгортання дії. Насправді ж поетеса зображує жахливий процес спустошення людських душ, який несло пуританство. Любов до людини замінює неприкрите лицемірство, любов до мистецтва оголошується злочином. У цій громаді вбиваються всякі проблески вільної думки, живі прагнення до прекрасного і благородного. Навколо Річарда, який виступив проти лицемірства і підлоти за людську гідність, гусне атмосфера нерозуміння. Він бачить, що потрапив у пущу, на безлюддя, де ніхто не почує голосу волаючого. І коли він звертається до колишнього друга зі словами: «Ти один в сій пущі мені б міг допомогти, якби схотів», — то, звичайно, має на увазі не навколишні ліси, а відсутність круг себе вільної думки й живого серця.

Чи багато в нашій мові таких слів, які б розвивали в собі по декілька часто майже протилежних значень? Вони трапляються не часто, але все ж є. Звернімося до синонімів слова *пуща*. Серед них ми назвемо *хащі*, *нетрі* і мало поширене тепер в українській мові, але добре нам відоме з мови російської слово *дебрі*. Всі вони означають густий, часто непрохідний ліс. Але як же тоді розуміти такі загальновідомі рядки з поезії Шевченка: «Німим отверзуться уста; Прорветься слово, як вода, І *дебрь-пустиня* неполита, Зцілющою водою вмита, прокинеться»? *Дебрь-пустиня* неполита... Знову об'єднуються під спільним значенням непрохідний ліс і безводна пустеля. Так, і знову спільним, що їх об'єднує, є значення «безлюддя». Проте вихідне, первинне значення слів *дебр*, *дебрі* інше, ніж слова *пуща*. *Пуща* має той же корінь, що й прикметник *пустий*. А *дебр*? Тут етимологія не така прозора. Щоб з'ясувати її, звернімося насамперед до українських діалектів. Існує декілька морфологічних варіантів цього слова: *дебр*, *дебриця* — глибокий яр, порослий лісом, *дебря*

— порослий лісом схил горн, а також провалля, безодня. Слова з цими значеннями засвідчені і в художній літературі. Ось, наприклад, рядки з поезії Івана Франка, якими він характеризує гуцульського коня:

...Як безпечно, легко, делікатно
Він по стежці йде, на п'ядь широкій.
Над такими *дебрями*, що в тебе
Дух захапує.

Ясно, що тут *дебрі*— провалля, безодня. Старослов'янська й сучасні слов'янські мови, у яких зустрічається *дебр* або споріднені з ним слова, переконують у тому, що первісне значення цього слова пов'язане з безоднею-глибиною.

Джерелом мови поезії є, звичайно, загальнонародна мова. Про мову поезії, мабуть, більше, ніж про мову будь-якого іншого жанру художньої літератури, можна сказати, що це мова народна, відшліфована руками майстрів. За кожним словом поета стоять сотні й тисяч зважених його мистецьким талантом слів. Звернімося, наприклад, до записників П. Тичини. Тут ми знайдемо й власноручні фольклорні записи, і приказки та прислів'я, і влучно сказане слово, і слово в незвичному контексті.

Котивсь туман по долині.
Широкий лист на калині,
А ще й широкий на дубочку —
Кличе голуб голубочку.
Хоч не свою — дак чужую.
Прийди, серце, поцілую.

Слова цієї пісні записані Павлом Григоровичем у своєму рідному селі Пісках у 1920 році. Наведу ще кілька оригінальних слів і висловів, записаних поетом: *торохта* в значенні «плітка» («люди про неї торохту пустили»), у *голос ударитись* — заплакати, *ч'алітисся* — сивіти і под.

Головне джерело поезії — це невичерпна народна пісня. З народної пісні взяли поети давній і завжди свіжий художній засіб — персоніфікацію, оживлення явищ природи. Тарас Шевченко звертається до поля, як до свого співбесідника: «Ой чого ти почорніло, зеленее *поле?*», він чує, як «пороги між очеретами ревуть, стогнуть, розсердились, щось страшно співають», бачить, «як у неба веселочка воду позичає». У сучасних поетів часто оживають абстрактні поняття, міста, країни. В поезії Віталія Коротича «Шопен» образ композитора зливається з образом олюдної Варшави:

Варшава грала музику Шопена.
Дощем по ринвах.
Пальцями по склу.
І ліхтарі дивилися в імлу
Прозоро, жовтуватю і непевно...
І музика Шопена вибухала
Дощем.
Людьми,
Бо то — життя було.

Значне місце в образній системі багатьох поетів займають герої світової літератури — античні, біблійні, герої епосу інших народів, класичних творів, що стали світовими. Згадаймо шевченківського Прометея, Прометея Лесі Українки, А. Малишка. Мимоволі згадаємо ми Антея, коли читаємо малишківські рядки про поетичне натхнення:

І якщо пісня вийде в люди.
То племінь серця не згашу, —
Схилюсь землі на рідні груди,
Пової сили попрошу.

Віталій Коротич бачить поруч Офелію, Джульетту и Катерину:
Щось неперехідне в душі рине

На знак безсмертя, вічності й краси.
Офелія, Джульєтта й Катерина
Передають серця крізь всі часи.

«Я хочу знати поезію всього світу. Тоді, може, я ще краще збагну свою українську душу... Хочу, щоб усе поетичне золото світу в моїх руках було», — так усвідомлював залежність національної поезії від світової Павло Тичина.

Яке місце займають у мові поезії неологізми? Чи лишаються вони тільки в індивідуальній мові поета, чи стають надбанням загальнонародної мови? Коли згадуєш про неологізми, тобто про нові, незвичні слова, одразу спливають на пам'ять в українській поезії вірші Тичини, в російській — Маяковського. Справді, у цих поетів неологізм — майже неодмінна ознака вірша.

Павло Григорович Тичина був людиною, яку природа щедро обдарувала талантами: він був не тільки поетом, але й знавцем музики, і художником. Він тонко відчував звук, прекрасно бачив не тільки основні барви природи, але й півтони, переходи. Його неологізми свідчать насамперед про те, що поетові — при всьому багатстві його лексику — все ж бракувало звичайних слів для вираження баченого й чутого. В його неологізмах сила звуків і барв, блиску й сонця: *блакитнолісся, блиско-сяйний, брунькоцвіт, вітровіння, водяно-зелений* і багато ін. Як передати погляд коханої, що сповнила душу весною?

Не дивися так привітно,
Яблуневоцвітно.
Стигнуть зорі, як пшениця:
Буду я журиться.

Деякі з неологізмів, створених поетом, увійшли в загальний ужиток. Тепер не кожен згадає, що слово *юнка* вперше побачило світ у творах П. Тичини.

Проте неологізми — ознака творчої манери лише окремих поетів. Звичне, узвичаєне слово також має широкі можливості для вираження найтонших відрухів людської душі. В. Сосюра, як відомо, умів побачити в звичайному незвичайне і розповісти про нього звичними словами.

І коли засне вечірнє місто,
зацвіте примарою в імлі,
буде чуть, як пада в сквері листя
на долоні стомлені землі.

Поезія — це краса, створена талантом і вимогливістю поета, втілена в найкращий мовний матеріал.